

मेधातिथिः काण्वः। १-४ अश्विनौ, ५-८ सविता, ९-१० अग्निः, ११ देव्यः, १२ इन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यः, १३-१४ द्यावापृथिव्यौ, १५ पृथिवी, १६ विष्णुर्देवा वा, १७-२१ विष्णुः। गायत्री।

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम्। अस्य सोमस्य पीतये॥ १ ॥०२२ ॥०१

प्रातः- उषसि । सा आत्मसूर्यस्य ज्ञानोदयदेवता श्रुतौ । ज्ञानोदयकाले । युजा- समाधिना । संयमेन वा । युज समाधौ । युज संयमने । अश्विनौ- श्वासप्रश्वासयोः आधारभूतप्राणापानवशीकरणशक्ती । वि- विशेषेण । बोधय । अस्य । सोमस्य- रसस्य । पीतये- अनुभवाय । इह- अत्र । अश्विनौ । आ गच्छताम् ॥१॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा। अश्विना ता हवामहे॥ १ ॥०२२ ॥०२

या- यौ । सुरथा- लक्ष्यप्रापणाय शोभनरंहणसंपन्नौ । रथीतमा- लक्ष्यप्रापणाय रंहणसंपन्नेषु उत्तमौ । ऋतसम्पन्नेषूत्तमौ । रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः । देवा- द्योतनशक्ती । दिविस्पृशा- ज्योतिःस्पर्शकौ । ता- तौ । अश्विना- अश्विनौ । हवामहे- आह्वयामः ॥२॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती। तया यज्ञं मिमिक्षतम्॥ १ ॥०२२ ॥०३

वाम्- युवयोः । या । कशा- वाक् । कशाशब्दो वाङ्नामसु पठितः । मधुमती- माधुरी । सूनृतावती- अप्रियमूनयतीति सूनृ । तद्वतं चेति सूनृतम् । प्रियं च हितं च तत्त्वमित्यर्थः । तद्वती सूनृतावती । प्रियपथ्यवतीत्यर्थः । तया । यज्ञम्- देवपूजां दानं सङ्गतिकरणम् । मिमिक्षतम्- सिञ्चेतम् । मिह सेचने । आर्द्रं कुरुतम् । भावसंपन्नं कुरुतम् । रसात्मकं वा कुरुतमित्यर्थः । ॥३॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः। अश्विना सोमिनौ गृहम्॥ १ ॥०२२ ॥०४

अश्विना । यत्र- यत्प्रति । रथेन- रंहणेन रमणीयवाहनेन । वाहनं लक्ष्यप्रापकगतिप्रतीकभूतम् । रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतमेव रथः । आ गच्छथः । तत् । सोमिनः- रसिकस्य । गृहम्- हृदयाख्यं सद्म । वाम्- युवयोः । दूरके- अल्पदूरेपि । अल्पार्थसिद्धकः कप्प्रत्ययः । नहि- नास्ति । प्राणान्तिकमेव चित्तमिति भावः ॥४॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ १ ॥०२२ ॥०५

ऊतये- रक्षायै । हिरण्यपाणिम्- ज्योतिर्दायकम् । सवितारम्- स्रष्टारम् । षूञ् प्राणिगर्भविमोचने । षूङ् प्राणिप्रसवे । आत्मसूर्यम् । उप- समीपे । ह्वये- आह्वये । सः । देवता । पदम्- प्राप्यं स्वसद्वैव । स्वसाक्षात्कारमेव । चेत्ता- चेतयिता ज्ञापयिता वा । चिती संज्ञाने ॥५॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ १ ॥०२२ ॥०६

अपां नपातम्- अप्सु जातम् । श्रुतौ सत्तामात्रचिदेव समुद्रः । तत्र मूलशक्तिप्रवाह एव आपः । तस्मादुद्भूतोयमात्मेति कारणात् सूर्यः अपां पुत्रः । अवसे- रक्षायै । सुगतये । कान्त्यै । प्रीतये । तृप्त्यै । अवगमाय । प्रवेशाय । चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणाय । इन्द्रियेशनाय । अर्थाचानाय । क्रियायै । इच्छायै । दीप्त्यै । प्राप्त्यै । शोभनावरणाय । अधर्माहिंसायै । शुभादानाय । वृद्ध्यै च । सवितारम्- आत्मसूर्यम् । उप- समीपे । स्तुहि- स्तोमय । तस्य । व्रतानि- प्रकृतिनियतीः । उश्मसि- कामयामहे ॥६॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥ १ ॥०२२ ॥०७

चित्रस्य- असाधारणस्य । राधसः- संसिद्धिभूतस्य । राध संसिद्धौ । वसोः- स्नेहस्य । वस स्नेहे । चित्तवृत्तिनिरोधस्य । वसु स्तम्भे । आत्मावरणेभ्यो रक्षायाः । वस आच्छादने । स्वरूपावस्थानस्य ।

वस निवासे । विभक्तारम्- विशेषेण दातारम् । नृचक्षसम्- उपासकानां दर्शनं विद्याभूतमित्यर्थः ।
दर्शनं विद्या । सवितारम्- आत्मसूर्यम् । हवामहे- आह्वयामः । ॥७॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुम्भति ॥ १ ॥०२२ ॥०८

सखायः- सुहृदः । आ- सर्वतः । नि षीदत- उपविशत । लब्धभूमिका भवतेति भावः । नः-
अस्माकम् । सविता- आत्मसूर्यः । स्तोम्यः- स्तुत्यः । राधांसि- संसिद्धीनाम् । दाता- दायकः
सविता । शुम्भति- प्रकाशते ॥८॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ १ ॥०२२ ॥०९

अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो । उशतीः- कामयमानाः । वश कान्तौ । देवानां पत्नीः- द्योतनशक्तीः । देवा
एव देवपत्न्यः । तेषामन्तरं नास्ति । द्योतनशक्तयः पुल्लिङ्गे सन्ति चेत् देवाः । स्त्रीलिङ्गे सन्ति चेत्
देव्यो देवपत्न्यो वा । त्वष्टारम्- तनूकरणदैवतं सूर्यम् । त्वक्षू तनूकरणे । सोमपीतये- रसानुभवाय ।
उप- समीपे । इह- अत्र । आ वह- प्रापय ॥९॥

आ ग्रा अग्न इहावसे होत्रा यविष्ठ भारतीम् । वरूत्री धिषणा वह ॥ १ ॥०२२ ॥१०

यविष्ठ- युवतम् । अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो । इह- अत्र । अवसे । ग्राः- स्त्रीदेवताः । होत्राम्- वाचम् ।
होत्राशब्दो वाङ्नामसु पठितः । सैव इळा इडा वा । स्तुतिरूपेण मन्त्ररूपेण स्थिता । वरूत्रीम्-
तदन्तर्गतां वरणीयां सरस्वतीं रसचोदनशक्तिम् । भारतीम्- तदन्तर्गतां भावनानां भरणशक्तिम् ।
अदितिर्मही वा अखण्डप्रकृतिः । सर्वजगदाधारभूता । समस्तजगतां मूलशक्तिर्मूलप्रकृतिर्वा । सैव
हृदि सर्वभावनानां भरणप्रकरणे भारतीति कथ्यते । धिषणाम्- तदन्तर्गतां स्वरूपज्ञानभूतां
भारतीधारिणीम् । आ वह- प्रापय ॥१०॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः। अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम्॥ १ ॥०२२ ॥११

अवसा- रक्षया। अव रक्षणे। महः- महता। शर्मणा- मङ्गलेन। अच्छिन्नपत्राः- अभग्नपक्षाः।
अबद्धाः। मुक्ता इत्यर्थः। वेदे पत्री सुपर्णो गरुत्मान् वा मुक्तेः प्रतीकः। नृपत्नीः- नेतृणां पत्न्यः।
देवीः- द्योतनशक्तयः। अभि- समन्तात्। नः- अस्मान्। सचन्ताम्- सेवन्ताम्। षच
समवाये। ॥११॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये। अग्रायीं सोमपीतये॥ १ ॥०२२ ॥१२

स्वस्तये- मङ्गलाय। सोमपीतये- रसानुभवाय। इह- अत्र। इन्द्राणीम्- परमेश्वरीम्।
इन्द्रियजेत्रीम्। बलाधिदेवताम्। वरुणानीम्- ऋताधिदेवताम्। अग्रायीम्- सर्वभूतहितक्रतुभूताम्।
उप- समीपे। ह्वये- आह्वयामि॥१२॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम्। पिपृतां नो भरीमभिः॥ १ ॥०२२ ॥१३

मही- महती। द्यौः- आकाशदेवता। पृथिवी- भूमिः। च। नः- अस्माकम्। इमम्- एतत्। यज्ञम्-
दानं सङ्गतिकरणं वा। मिमिक्षताम्- सेक्तुमिच्छतु। मिह सेचने। भरीमभिः- भरणशक्तिभिः। डुभृङ्
धारणपोषणयोः। नः- अस्मान्। पिपृताम्- पूरयताम्। पृ पालनपूरणयोः॥१३॥

तयोरिद्धतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः। गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे॥ १ ॥०२२ ॥१४

गन्धर्वस्य- चैतन्यकिरणवतः आत्मसूर्यस्य। गां दधातीति गन्धर्वः। ध्रुवे- शाश्वते। पदे- सन्निधिः।
विप्राः- मेधाविनः। धीतिभिः- धारणाशक्तिभिः। तयोः- द्यावापृथिव्योः। इत्- एव। घृतवत्-
ज्योतिष्मत्। पयः- ज्ञानम्। रिहन्ति- आस्वादयन्ति॥१४॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म सप्रथः॥ १ ॥०२२ ॥१५

पृथिवि- भूमे । स्योना- विस्तृता । स्योनशब्दो विस्तारवाची । अनृक्षरा- अकण्टका । ऋक्षरशब्दः
कण्टकवाची । निवेशनी- निवेशस्थानभूता अस्मत्सुगृहभूता । भव । नः- अस्माकम् । सप्रथः-
विस्तृतम् । प्रथ प्रख्याने । शर्म- मङ्गलम् । यच्छ- देहि ॥१५॥

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १ ॥०२२ ॥१६

यतः- यस्मात् । विष्णुः- सर्वव्यापकः । विष्टु व्याप्तौ । सर्वान्तर्यामी पुरुषः । विश प्रवेशने ।
पृथिव्याः- भूम्याः । साधनभूमिकाया इति भावः । सप्त धामभिः- भूर्भुवरादिसप्तभिर्धामभिः ।
विचक्रमे- अक्रमीत् । क्रमु पादविक्षेपे । व्याप्तवानिति भावः । अतः- तस्माच्चैतन्यधाम्नः । देवाः-
इन्द्रावरुणादिद्योतनशक्तयः । नः- अस्मान् । अवन्तु- रक्षन्तु । शोभनमार्गे गमयन्तु । कामयन्तु ।
तर्पयन्तु । अवगच्छन्तु । प्रविशन्तु । उदीपयन्तु । वर्धयन्तु ॥१६॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ १ ॥०२२ ॥१७

इदम्- एतज्जगत् । विष्णुः- सर्वव्यापी सर्वान्तर्यामी पुरुषः । वि- विशेषेण । चक्रमे- व्याप्तवान् ।
पदम्- चरणम् । त्रेधा- भूर्भुवःस्वरिति त्रिधा । स्वरिति यो लोकः कथितः तत्र सुवर्लोकादारभ्य
सत्यलोकपर्यन्तं सर्वो निहितः । नि दधे- निक्षिप्तवान् । अस्य- विष्णोः । पांसुरे- पादे । समूळ्हम्-
जगत्सर्वं निहितम् । पादोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः ॥१७॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १ ॥०२२ ॥१८

अदाभ्यः- अहिंस्यः । दम्भु दम्भने । गोपाः- सर्वजगत्पालकः । विष्णुः- सर्वव्यापकः
सर्वान्तर्यामी । अतः- अस्मात् द्युलोकात् । धर्माणि- प्रकृतिनियतीः । धारयन् । त्रीणि पदा-
भूर्भुवःसुवर्लोकेषु त्रिधा । वि चक्रमे- व्याप्तवान् ॥१८॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत् यतो ब्रतानि पस्पशे। इन्द्रस्य युज्यः सखा॥ १ ॥०२२ ॥१९

यतः- यस्मात् देवात्। ब्रतानि- प्रकृतिनियतीः। पस्पशे- उपासकः हृदा स्पृशति। तस्य। विष्णोः- सर्वव्यापकस्य। सर्वान्तर्यामिणः। कर्माणि- क्रमणकार्याणि। पश्यत- अनुभवत। इन्द्रस्य- आत्मावरणभेदकशक्तेः। युज्यः- समाधिस्थः। युज समाधौ। सखा- मित्रभूतो विष्णुः॥१९॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्॥ १ ॥०२२ ॥२०

सूरयः- ज्योतिष्मन्तः। आत्मवन्त इत्यर्थः। दिवि- आकाशे। चक्षुरिव- निहितं चक्षुर्यथा विस्तारभावं पश्यति। तथा। आततम्- वैकुण्ठम्। विष्णोः- व्यापनशीलस्य। सर्वान्तर्यामिणः। परमं पदम्- सर्वश्रेष्ठं पदम्। तत्- यतः विष्णुर्विचक्रमे तत्। सदा- कालानवच्छिन्नत्वादनवरतम्। पश्यन्ति- अनुभवन्ति॥२०॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम्॥ १ ॥०२२ ॥२१

विष्णोः- सर्वव्यापिनः। सर्वान्तर्यामिणः। यत्। परमं पदम्- सर्वश्रेष्ठं पदम्। तत्- यतः विष्णुः सर्वं विचक्रमे तत्। विप्रासः- मेधाविनः। विपन्यवः- विशेषेण स्तोतारः। पनिशब्दः स्तुत्यर्थः। जागृवांसः- समाधौ प्रबुद्धाः। समिन्धते- सम्यगुद्दीपयन्ति॥२१॥